

20. YÜZYILIN İLK YARISINDA İZMİRDE DİNİ MUSİKİ BESTECİLERİ

Religious Music Composers in the First Half of 20th Century in Izmir

Barış DOĞAN*

ÖZ

Toplumların ritüellerinde musikinin önemli bir rolü vardır. Her toplumun ve kültürün kendilerine özgü ritüelleri ve buna bağlı olarak kendilerine özgü musikileri vardır. Müzik, tarih boyunca sanatın neredeyse her dalında kullanılmasının yanı sıra askeri, ilmi, tıbbi ve dini birçok alanda da kullanılmıştır. Dini duyguların ifadesi için ibadetlerde ve dini ritüellerde kullanılan dini müzik, “Cami Musikisi” ve “Tekke Musikisi” olarak ikiye ayrılmıştır. 20. yüzyıl, birçok alanda olduğu gibi, müzik alanında da gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Matbaanın icadı ve nota yazmalarının çoğaltılabilmesi ile birlikte, hafızalarda tutulan birçok eser kağıda dökülmeye başlamıştır. Meşk sisteminin önemli olduğu ve tüm verilerin bu yolla öğretildiği dönemlerden çıkılarak, tüm bilgilerin kağıtlara basılması ve gelecek nesillere iletilmesinin kolaylaştığı bu dönemde, unutulmuş birçok eserin olduğu ortaya çıkmaktadır. Literatür taraması sonucunda, İzmir ilinde uzun ya da kısa vadede etki etmiş bestecilere ait dini müzik eserlerinin, farklı kaynaklarda yer aldığı tespit edilmiş, bahsi geçen döneme ait bestecileri ve dini müzik eserlerini kapsayan bir toplu çalışmanın olmadığı görülmüştür. 50 yıllık süreç içerisinde İzmir ili ve çevresinde yaşamış dini müzik bestecilerini, bu bestecilerin müzik hayatlarını, eserlerini ve bu dönem içerisinde kullandıkları öğreticilik yöntemlerini ortaya koyma amacı ile yazılan bu makalede, literatür taramasında sonucunda 46 besteciye ulaşılmıştır. Kaynak tarama yöntemi ile elde edilen bestecilerin hayat hikayeleri tek tek araştırılmıştır. Ayrıca, “İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti” projesi kapsamında, Devlet Korosu’nun nota arşivine ek olarak Cüneyt Kosal, Turhan Taşan ve Lütfü Ortakale’nin nota arşivlerini halka arz ettiği ve Devlet Korosu’nun internet sayfası üzerinden (www.devletkorosu.com) yayınladığı nota arşivi temel alınmıştır. Elde edilen bulgular neticesinde 46 besteciye ait 289 dini müzik türünde bestelenmiş eser ortaya çıkarılmıştır. Araştırmanın sonucunda en çok kullanılan makamın Hicaz makamı olduğu, en çok kullanılan dini müzik türünün İlahi türü olduğu ve bu alanda en çok eser besteleyen kişinin Hüseyin Sadettin Arel olduğu ortaya çıkmaktadır. Elde edilen bulgular “Kullanılan Başlıca Dini Müzik Türleri”, “Dini Müzik Alanında Tespit Edilen Türlerin Makam ve Usûl Özellikleri”, “20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Dini Müziğe Yön Veren Kurumlar” ve “20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Dini Musikinin Aktarımı” alt başlıkları aracılığı ile sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: 20. yüzyıl, Müzik, Dini Müzik, İzmir, Besteci.

ABSTRACT

Music has an important role in the rituals of the societies. Each community has its own rituals music practices accordingly. In the course of history music was not only used in every branch of art but also in military, scientific, medical, and religious fields. Religious music used in religious rituals and worship in order to express the religious feelings was categorized under two titles “Mosque Music” and “Tekke (Dervish Lounge) Music”. 20th century is an era during which many improvements in the field of music took place. Thanks to the invention of the press, the musical scores could be copied and many works could be put down on paper. It turns out there are many works forgotten in the current times when all materials can be transferred on paper and transmission to the next generations became easier compared to the era when *meşk* system was only used for transmission. As the result of the literature review it is seen that the religious music works belonging to the composers who had been active in İzmir in long or short terms are found in different sources and there isn’t a collective study on the aforementioned composers and works. 46 composers were found as the result of the literature review performed for this article aiming at revealing the religious music composers who lived in İzmir and its periphery for the last 50 years, their musical lives, works and teaching methods. The biographies of the composers were searched for. Also, the musical archives of the State Chorus presented within the context of the Project “İstanbul 2010 Europe Culture Capital” was based on in addition to the archives of Cüneyt Kosal, Turhan Taşan and Lütfü Ortakale. 289 religious music works were revealed at the end of the research. The data obtained was presented under the titles “The Main Religious Music Genres”, “The *Makam* and *Usûl* Qualities of the Works Revealed in the Field of Religious Music”, “The Institutions That Led Religious Music in İzmir During the First Half of 20th Century” and “The Transmission of Religious music in İzmir During the First Half of 20th Century”.

Keywords: 20th Century, music, religious music, İzmir, composer.

Araştırma Makalesi - Geliş Tarihi/Received Date: 19.05.2020 **Kabul Tarihi/Accepted Date:** 15.06.2020

Bu makale “20. YÜZYILIN İLK YARISINDA İZMİR’DE DİNİ MUSİKİ BESTECİLİĞİNİN TÜRK MÜZİK KÜLTÜRÜNE KATKILARI” adı altında yazılmış doktora tezinden türetilmiştir.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding Author:** Öğr. Gör. Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuvarı Temel Bilimler Bölümü,

baris.dogan_eu@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0713-1076

Atıf/Citation: Doğan, B. (2020) 20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmirde Dini Müzik Bestecileri. *Eurasian Journal of Music and Dance*, (16), 216-230.

Extended Abstract

Music has an important role in the rituals of the societies. Each community has its own rituals music practices accordingly. In the course of history music was not only used in every branch of art but also in military, scientific, medical, and religious fields. Religious music used in religious rituals and worship in order to express the religious feelings was categorized under two titles “Mosque Music” and “Tekke (Dervish Lounge) Music”

20th century is an era during which many improvements in the field of music took place. Thanks to the invention of the press, the musical scores could be copied and many works could be put down on paper. It turns out there are many works forgotten in the current times when all materials can be transferred on paper and transmission to the next generations became easier compared to the era when meşk system was only used for transmission. As the result of the literature review it is seen that the religious music works belonging to the composers who had been active in İzmir in long or short terms are found in different sources and there isn't a collective study on the aforementioned composers and works. 46 composers were found as the result of the literature review performed for this article aiming at revealing the religious music composers who lived in İzmir and its periphery for the last 50 years, their musical lives, works and teaching methods. The biographies of the composers were searched for. Also, the musical archives of the State Chorus presented within the context of the Project “İstanbul 2010 Europe Culture Capital” was based on in addition to the archives of Cüneyt Kosal, Turhan Taşan and Lütfü Ortakale. 289 religious music works were revealed at the end of the research. The data obtained was presented under the titles “The Main Religious Music Genres”, “The Makam and Usûl Qualities of the Works Revealed in the Field of Religious Music”, “The Institutions That Led Religious Music in İzmir During the First Half of 20th Century” and “The Transmission of Religious music in İzmir During the First Half of 20th Century”.

Hüseyin Saadettin Arel is the composer who produced the most works with his 135 compositions. The second is Lütfü Filiz with 49 works and Bekir Sıtkı Sezgin is the third with 30 works.

İlahi is the most common genre with 147 samples. 103 works were produced in Durak genre composed in the usûl durak evferi. 17 works exist in the genre ayin-i şerif. 11 tevşih, 6 nefes, 4 şuguls and one istiğfar and tevhid were composed.

It is seen that 72 makams were used for 289 works. The makam Hicaz is the most common one with 32 works. There are 19 Uşşak, 14 Rast, 13 Hüzzam and Segah and 11 Bestenigar works.

The most common usûl is durak evferi with 103 works. Sofyan was preferred in 61 works and düyek was used in 39 works.

Mevlevihanes (Mevlevi lodges) had an immense importance in sustaining the religious music. İzmir Mevlevihanesi had a leading role amongst the institutions training many students. Many poets and musicians were trained in the institution established in 1850 and closed in 1925.

Şeyh Nureddin Efendi, Udi Cemal Efendi and Rakım Elkutlu taught many students in this institutions. Ahmed Yardım, Alim Efendi, İsmail Baha Sürelsan, Neyzen Hilmi Dede, Neyzen Tefik, Selanikli Ahmed Efendi and Suphi Ezgi are the main composers who were trained and produced religious works in this institution.

Music societies are amongst the other leading institutions for musical life in İzmir. İzmir Musiki Cemiyeti (İzmir Music Society), and İzmir Türk Musikisi Derneği (İzmir Turkish Music Society) founded in 1946 and led

by Rakım Elkutlu are the institutions that played an important role for İzmir's cultural improvement. Recep Hayri Yenigün, Ahmed Aksoy, Arif Sami Toker and Rakım Elkutlu were some of the masters in this institution.

Many of the aforementioned composers trained students using the meşk system. Ahmed Mithat Efendi, Lemi Atlı, Selanikli Udi Ahmed Efendi, Udi Cemal Efendi, İsmail Baha Sürelsan and Hüseyin Sadettin Arel trained many students in the gatherings which they performed in their houses.

There are some other issues attracting attention. There are some composers who didn't compose any religious works even though they were trained in the mevlvihanes or even taught there. In addition to this there are composers who produced more than 200 non-religious works although they were trained in the mevlvihanes. This can be explained by their lack of interest for religious music composition or their works couldn't have survived up today.

Musiki, tarihi süreç içerisinde tıbbi, ilmi, askeri ve dini birçok alanda kullanılmıştır. İnsanlığın var olduğu dönemlerden bu yana birçok ritüelde musikiye rastlanmaktadır. Birçok alanda olduğu gibi musiki alanında da gelişmelerin yaşandığı 20. yüzyılda, matbaanın gelişimi ile birçok eserin kağıda döküldüğü görülmektedir. Yapılan araştırmada, 20. yüzyılın ilk yarısında İzmir’de bulunmuş bestecilerin ve bu bestecilere ait dini eserlerinin birçok kitapta yer aldığı fakat hepsinin bir araya getirildiği bir toplu çalışmanın olmadığı görülmüştür. 1900-1950 yılları arasında İzmir odaklı bu çalışmanın amacı 50 yıllık süreç içerisinde İzmir ilinde yaşamış dini musiki bestecilerini, bu bestecilerin musiki hayatlarını, eserlerini ve bu dönem içerisinde kullandıkları öğreticilik yöntemlerini ortaya koymaktır. Makale kapsamında gerçekleştirilen literatür taramasında toplam 46 besteciye ulaşılmıştır. Elde edilen bestecilerin hayat hikayeleri tek tek araştırılmıştır (Özalp, 2000; Öztuna, 1969; Rona, 1960; Rona, 1970; İnal, 1958; Ergun, 1943; Huyugüzel, 2000). 46 besteciye ait notalar, Devlet Korusu nota arşivi temel alınarak değerlendirilmiştir.

Musiki (müzik), kelime kökü olarak Latince “musica”ya dayandığı düşünülmektedir. kökü müz (muse) olan kelimenin eski Yunanca’daki mousikéden (mousa) geldiği kabul edilir. “Yunan mitolojisinde Tanrı Jüpiter’in Tanrıça Mnemosyre’den doğan dokuz kızının adı olan “müz”lerin her biri ayrı bir ilim ve güzel sanatın ilahesi sayılmaktaydı”. Antikçağ’ın son dönemlerine doğru “mus” ya da “musiké” dendiğinde bugünkü musiki kavramı anlaşılmağa başlamıştır (Özcan, 2006, s. 257).

Musikiyi Fransız düşünür J.J. Rousseau “Sesleri kulağa hoş gelecek şekilde tertip etmek” (Ateş, 2015, s. 23) olarak tanımlarken Abdülkadir Meragi “*İka denilen usulattan herhangi biri ile tertib olunmuş ve kulağa mülayim gelen nağmelerin cem edilmiş hali*” olarak açıklamaktadır (Kaplan, 1991, s. 11).

İnsanlık tarihinin her alanında musikinin yeri önem taşımıştır. Türklerin İslam Dini’ni kabul ettikleri dönemden itibaren duyguların ifadesi anlamında musiki önem kazanmıştır. Dini duyguların aktarılması amacı ile camiler ve tekkelerde dini musikiye yer verilmiştir. Hazreti Muhammed’in Kur’an’ın güzel ses ile okunması konusunda söylediği pek çok hadis, musikiye olan ilginin artmasına ve Müslümanlar arasında Kur’an’ı en güzel şekilde okunması hususunda gayret göstermelerine sebep olmuştur.

Dini Musikinin insanlığın ortaya çıktığı süreç boyunca kullanıldığı bilinmektedir. İlkel dinlerde ve topluluklarda dahi musikinin eğlencenin yanı sıra dini amaçlı olarak ta kullanıldığı görülmektedir. “Eski Türk dini çerçevesinde, belli zamanlarda bazı dini törenler yapıldığı, toylarda (meclis), yahut ölenin ardından tertiplenen yuğlarda (cenaze merasimi) dini mahiyette musikiye yer verildiği bilinmekte; ayrıca Çin kaynaklarında, Hunların dini yaşantıları anlatılırken, Türklerin davula benzer müzik aletleriyle savaşlarda süvarilerini çatışmaya teşvik ettikleri aktarılmaktadır” (Akdoğan, 2003, s. 245).

“Hunlar ve daha sonra Gök-Türkler zamanında dini törenleri, Kam, Baksı, Şaman, Ozan veya Oyun adını verdikleri şair-sihirbaz-hekim-müzisyen ruhanilerin yönettikleri söylenmektedir. Bunlar "Yada" denilen bir taşla yağmur yağdırırlar; cinler ve ruhlarla irtibat kurarlar; ölüleri anma, tanrılara kurban verme törenlerini idare ederler; düzenledikleri şiir ve manzum parçaları "pıpa" ve "kopuz" gibi aletlerle musikili olarak irticalen terennüm ederlerdi. Zamanla, toplumun din anlayışı değiştiğçe, ozanların da görevleri değişmiştir. Önceleri dini mahiyette olan şiir, musiki ve raks, toplumun daha gelişmiş dinlere yönelmesiyle bu hüviyetini kaybetmekle birlikte, sanat tarafı ağır basmaya başlamıştır” (Akdoğan, 2003, s. 246-247).

20. Yüzyılın İlk Yarısında Dini Musiki

19. yüzyılın musiki alanındaki en önemli faaliyetlerden biri de tarihi değeri büyük olan dini ve din dışı eserlerin tespit edilmesi olmuştur. Konuya dair bazı önemli çalışmalar mevcuttur. Örneğin Piyanist Mimar Esat Efendi, cami ve tekke müziğinden pek çoğunun notalarını büyük bir mesai sonucunda elde ederek mükemmel bir koleksiyon oluşturmuştur. Abdülkadir Töre, Ali Rıza Şengel, Hüseyin Saadettin Arel, İsmail Hakkı, İsmail Uz bu ismi takip eden diğer müzik adamlarıdır. Adı geçen kişiler müzik alanındaki eserleri çoğaltmak konusunda önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Bu çalışmaların bir kurum çatısı altında daha derli toplu hale gelmesi İstanbul Konservatuvarı bünyesinde gerçekleşmiştir (Ergun, 1943, s. 629-634).

1923'te kurulan okul, birçok Mevlevi ayinlerini, tevşihleri, ilahileri ve Bektaşî nefeslerini neşretmiştir. Çalışmaların sonucunda 3 ciltlik bir ilahi külliyatı yayımlanmıştır. İstanbul Konservatuvarı Tasnif Heyeti reisi Rauf Yekta'nın bu 3 ciltlik eserinde ve ayrıca 1933 yılında basılan kısımlarında toplam 94 ilahi notası mevcuttur. İlk cilt ile birlikte hesaplanırsa bugüne kadar (1943) İstanbul Konservatuvarı tarafından neşredilen ilahilerin toplam sayısı 121'i bulmuştur. Rauf Yekta, bu ilahiler ile ilgili "notalarını neşrettiğimiz tevşihleri en mevsuk ve itimada şayan menbalardan aldık" sözleriyle açıklarken, neşrettikleri ilahileri kimlere okutarak tespit ettiklerini belirtmemiştir. Bu ilk adımlarla başlayan dini Türk musikisinin tespit çalışmaları, Türk musiki tarihi açısından hem büyük bir kazanç hem de büyük bir dönüm noktasıdır (Ergun, 1943, s. 631-634).

20. yüzyılın ilk yarısında Mevlevi musikisinin gelişimine bakıldığında 19. yüzyıla nazaran bir duraksama görülmektedir. 20. yüzyıldaki Mevlevi Musikisi temsilcilerinden Ahmed Avni 3, Zekaizade Ahmed Irsoy 2, Rauf Yekta, Kazım Uz, İzmirli Rakım Elkutlu birer ayin olmak üzere toplam 8 ayin bestelenmiştir. Diğer dallarda olduğu gibi, Mevlevi musikisinde de en büyük emek, ayinlerin notaya alınması noktasında verilmiştir. Notaya alınan ayinler İstanbul Konservatuvarı tarafından yayımlanmıştır. İstanbul Konservatuvarı tarafından yayımlanan ayinlerde Konservatuvarın mensuplarından Rauf Yekta ve Ahmet Irsoy'un emeği büyüktür. Bektaşî Musikisi içerisinde, Konservatuvar tarafından yayımlanan 87 nefesten sadece 3'ünün bestekarı tespit edilmiştir. Bunlardan ikisinin güfte ve bestesi Sami Rıfat'a, diğer nefes ise Günci Baba isminde bir Bektaşî tarafından yazılmış manzumenin Nuri Halil tarafından bestelenmiş bestesidir (Ergun, 1943, s. 635-640).

Birçok alanda gelişmelerin yaşandığı 20. yüzyılda, büyükşehirlerin gösterdiği gelişim çabası tüm ülkenin kalkınmasını sağlamıştır. Bir liman kenti olan İzmir, deniz ticaretinin sağlandığı bir şehir olarak birçok yabancı ülke insanlarını misafir etmiş, bu anlamda gelen kişilerden öğrenilen yenilikler, birçok alanda olduğu gibi kültürel ve sanatsal alanda da kalkınmanın ve gelişmenin örneklerini teşkil etmiştir. İstanbul Belediye Konservatuvarı'nın yaptığı araştırmalar, bu alanda elde edilen bulguların daha çok kişiye ulaşmasını sağlamıştır. İzmir kenti de dini musikinin gelişim sürecinde önemli bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır.

20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir

Kuruluşu M.Ö. 3000'li yıllara kadar giden İzmir, Anadolu'da Türk hâkimiyetinin başlamasının ardından kurulan Türk devletlerinde önemli bir liman şehri olarak yer almıştır.

Doğal kaynaklar açısından birçok zenginliğe sahip bir liman olması ve uzak ülkelerden başlayan kervan yollarını denizle yoluyla bütünleştiren coğrafi açıdan konumu sayesinde, dış ilişkilerin giderek yoğunlaştığı İzmir'i, İstanbul'dan sonra gelen en önemli ekonomi merkezi haline getirmiştir (Martal, 1993, s. 14).

Bu niteliğiyle İzmir, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe önem kazanan bir hal alıyordu. Bu noktadan yola çıkarak İzmir'in 1850'lerden sonra gerek siyasi gerek sosyal anlamda Osmanlı Devleti'nin en önemli şehirlerinden biri olduğu söylenebilir.

İlk kez 1081 yılında Türk hakimiyetine giren İzmir'deki esas Türk egemenliği 1300'lü yıllarda bu toprakları da içine alan bir Aydınöğlü Beyliği kurulması ile gerçekleşir. Aydınöğulları ile başlayan bu süreç Osmanlı Devleti'nin bölgeye hakim olması ile daha da gelişecektir (Okurer, 1970, s. 49).

Siyasi anlamda Türk hakimiyeti olsa da nüfus açısından bünyesinde birçok kesimden insanı barındıran İzmir ile ilgili ilk bilgileri seyahatnamelerden elde ediyoruz. Bu seyahatnamelerin en önemlilerinden biri hiç şüphesiz Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesidir. Evliya Çelebi "İzmir Osman oğullarına geçtikten sonra gündün güne mamur olmadadır" sözleri ile anlattığı İzmir'in sosyal-kültürel hayatı ile ilgili de önemli bilgiler sunmaktadır.

İzmir'in havadar, bağ ve bahçeli sarayları ve camileri vardır. Bu şehrin on Müslüman, on kefare sınıırı (?), on Frenk ve Yahudi, iki Ermeni ve bir Kıpti mahallesi vardır. Bu sayılan mahallelerde toplam on bin üç yüz "mükellef, mükemmel, mamur ve müzeyyen" kagir bina, güzel saraylar ve diğer süslenmiş evleriyle kırmızı kiremitli lale bahçesi misali parlak bir şehirdir. Baştanbaşa kâgir taş duvarlı evleri, cami, mescit, medrese ve zaviyeleriyle, Kuran ve hadis okunan yerler, sıbyan mektepleri ve ehl-i irfan tekkesi ile tezyin edilmiş bir eski şehirdir. (...) Şehrin bütün dükkanlarının sayısı üç bin altmış adettir. Ama bu dükkanlardan Mısır çarşısı mamur dükkanlardır. Kırk kahvehane, yetmiş sabunhane, iki yüz meyhane, yirmi bozahane, yirmi boyahane, bir çarşı saraçhane, bir mumhane ve bir gümrükhane vardır (Baykara, 2001, s. 42).

Evliya Çelebi'nin 1670'li yıllarda bu sözlerle anlattığı İzmir gün geçtikçe gelişmiş, artan nüfus ile birlikte şehrin yaşam şartlarında da önemli gelişmeler olmuştur. Daha çok tüccarın gelmesi ile birlikte zenginleşen şehrin çehresi de, eğlence merkezleri de artan ekonomik faaliyetlerle paralellik göstermiştir. Osmanlı Salnamelerinden edinilen bilgilere göre, İzmir'de sosyal hayat 1870'lere geldiğinde ciddi anlamda gelişmeler göstermiştir.

İzmir'de kurulan Mevlevihane, dönemin sanat alanında büyük bir yer tutmuştur. Yazar Mehmet Demirci'nin Yeniasır Gazetesi'nde yazdığı köşe yazısında belirttiği üzere Kadifekale eteklerinde Süvari Caddesinde Patlıcan Yokuşu'nun sağ tarafında kurulan Mevlevihane, 1850 yıllarında Şeyh Halil Akif Dede tarafından kurulmuştur. Şeyhin ölümü ile posta oğlu Nureddin Efendi küçük yaşta oturmuştur. 32 yıl görevde kalan Şeyh Nureddin vefat ettiği sırada 13-14 yaşında olan oğlu Mehmet Celaleddin posta geçmiştir. Bu süreç içerisinde Rakım Elkutlu, Mehmet Celaleddin'e yardım etmiştir. Birçok şaire, besteciye ve meraklı öğrenciye ev sahipliği yapan Mevlevihane, musiki açısından İzmir'e önemli bir katkıda bulunmuştur. 1925 yılında tekkelerin kapatılması ile bir döneme damgasını vuran İzmir Mevlevihanesi de kapatılmıştır (Demirci, 2013).

İzmir’de cemiyet hayatı İstanbul’dakinden farksız olduğu için, İzmir şehri musikisi, İstanbul’un küçük çapta bir benzeridir. Klasik Türk musikisinin bazı bestekarları İzmir’den yetiştikleri gibi, bir kısmı da uzun müddet bu şehirde kalarak klasik musiki hayatını takviye etmişlerdir. Birinciler arasında Tanburi Ali Efendi’yi (1836-1902), ikinciler arasında da H. Sadeddin Arel (1880-1955) ile Dr. Subhi Ezgi’yi (1869-1962) zikretmek kafidir. İstanbul’da olduğu gibi halk, klasik musiki ile tatmin olduğundan; halk türküleri nadiren teşekkül etmiştir. Şehirden çıkılınca Aydın ve Manisa gibi tarihi büyük kültür merkezlerine doğru, zengin Ege bölgesi halk musikisi görülür (Hayat Tarih Mecmuası, 1968, Sayı. 7).

20.Yy.’ın İlk Yarısında Dini Musiki Bestecilerine Genel Bakış

20. yüzyılda yetişen dini musiki alanında Türk musikisine hizmet eden pek çok isim karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar çalışmalarıyla dini musikiye katkıları olmuş olsa da bu devirde ortaya çıkan eserler devrin şartları gereğinde çok fazla tanınma şansı bulamamıştır. Buna rağmen eserleri ile günümüze kadar ismini duyuran değerli bestekarlar da vardır. Türkiye genelinde bu yüzyıl içerisinde dini musikiye eser kazandırmış bestekarlarımızdan bahsettikten sonra konuyu İzmir örneğinde ele almak uygun olacaktır.

Din dışı musiki alanında pek çok eserler meydana getiren Rauf Yekta, İsmail Hakkı, Kazım Uz, İzmirli Mehmed Rakım, Abdülkadir Töre, Ali Rıza Şengel, Nuri Halil Poyraz gibi isimler, bu çağda dini eserler de bestelemişlerdir. Bu dönemde dini eserleriyle ismi en çok duyulan kişilerden biri Zekaizade Ahmed Irsoy’dur. Irsoy’un peşi sıra 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk yarısında karşımıza çıkan en önemli bestekarlardan biri Şeyh Mesud Efendi’dir. Kendisi de Nakşibendi şeyhi olan Şeyh Mesud Efendi, Behlül Efendi’den pek çok eser meşk etmiş, bir takım ilahi ve şarkılar da bestelemiştir. Dini musiki sahasında Kutbi Efendi, Yeniköylü Hadi Bey, Hüseyin Halid Bey gibi isimler önemli başarılar göstermişlerdir 1873 İstanbul doğumlu olan Ahmed Avni Konuk 20. yüzyılda karşımıza çıkan bir diğer önemli bestekardır. Ahmed Avni, meşhur Esad Dede’den okuduğu Tasavvuf, mesnevi ve Farsça ile musiki sahasında etkilendiği Zekai Dede’den oldukça faydalanmıştır. Hanende ismindeki büyük beste mecmuası ile alanda adını farklı bir noktaya yazdırmıştır. Tüm bu çalışmalarıyla Ahmed Avni Bey “*Tasavvuf vadisinde büyük bir iktidara sahip*” olmuştur (Ergun, 1943, s. 643-647).

Ahmed Avni Bey’den sonra son devirdeki dini musiki sahasında ismi duyulan bir diğer isim Said Özok’tur. Safveti Efendi Dergahı Şeyhliği görevine getirilen Özok, ahlaki fazileti ile tanınmış, Durak ve ilahi seslendirişindeki eşsiz zerafet ile isminden söz ettirmiştir. Tüm bu isimler içerisinde son yüzyılda en çok eser bırakan Zekaizade Ahmed Irsoy olmuştur. Irsoy, ezberindeki eserlerin çokluğu ile klasik Türk Musikisi’ne olan hakimiyeti ile ön plana çıkmış, bestekarlıkta ve kıraat alanında da tanınırlığını arttırmıştır (Ergun, 1943, s. 648-651).

20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Dini Musiki Bestecileri

Konuyu İzmir çerçevesine çektiğimizde, ele aldığımız dönem içerisinde İzmir’de yaşamış, dini ve din dışı musiki açısından alana katkıları olan isimleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Ahmet Aksoy
2. Ahmed Mithat Efendi

3. Ahmet Esat Uğurlu
4. Ahmet Şahin
5. Ahmet Yardım
6. Akın Özkan
7. Ali Rıza Avni Tınaz
8. Manisalı (Ahmed) Alim Efendi
9. Arif Sami Toker
10. Avni Anıl
11. Bedri Noyan
12. Bekir Sıtkı Sezgin
13. Ekrem Güyer
14. Giriftzen Asım Bey
15. Hafız Aziz Efendi
16. Halid Lemi Atlı
17. Haydar Tatlıyay
18. Hüseyin Sadettin Arel
19. İsmail Baha Süreلسan
20. Kaya Bekat
21. Kemal Emin Bara
22. Leyla Saz
23. Lütfi Filiz
24. Mildan Niyazi Ayomak
25. Necdet Varol
26. Neyzen Hilmi Dede
27. Neyzen Tefvik Kolaylı
28. Rakım Elkutlu
29. Recep Hayri Yenigün
30. Rıfat Ayaydın
31. Rüştü Şardağ
32. Sadi Işılay
33. Sadi Hoşses
34. Selanikli Udi Ahmed Efendi
35. Suphi Zühdü Ezgi
36. Şükrü Şenozan
37. Şükrü Tunar
38. Teoman Öncaldı
39. Turan Yalçın
40. Turhan Toper
41. Udi Neyzen Cemal Efendi
42. Veli Faik Kanık

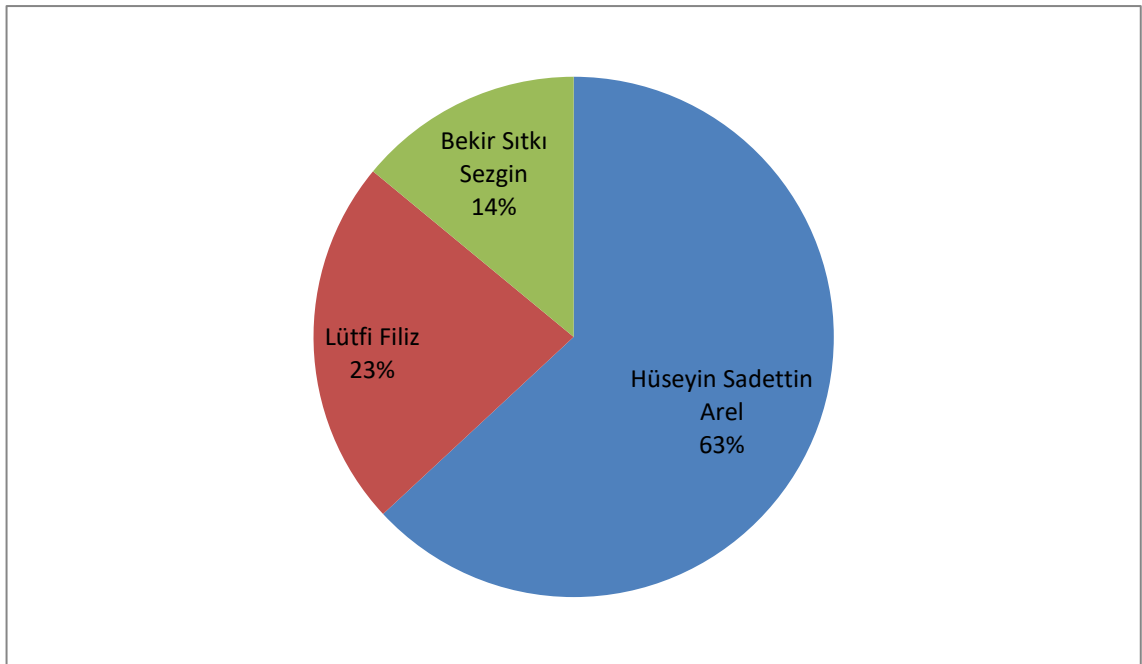

43. Yılmaz Karakoyunlu
44. Yılmaz Yüksel
45. Yusuf Nalkesen
46. Zeki Duygulu

“20 Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Dini Musiki Bestecileri” adı ile başlanılan çalışma neticesinde kaynak tarama yöntemi ile toplam 46 besteciye ulaşılmıştır. Elde edilen bestecilerin hayat hikayeleri tek tek araştırılmıştır. “İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti” projesi kapsamında, Devlet Korosu’nun nota arşivine ek olarak Cüneyt Kosal, Turhan Taşan ve Lütfü Ortakale’nin nota arşivlerini halka arz ettiği ve Devlet Korosu’nun internet sayfası üzerinden yayınladığı nota arşivi baz alınmıştır. Meşk yöntemi ile aktarılan eserlerin birçoğu günümüze ulaşamamıştır. Yazılı kaynaklarda var oldukları söylendiği halde, Devlet Korosu nota arşivi taranması ile elde edilen bulgular neticesinde karşımıza çıkan birçok besteye ulaşamaması ise bu dönemde yaşamış bestecilerin duyduğu ya da bestelediği eserleri notaya alma alışkanlıklarının olmamasından kaynaklıdır.

Matbaanın yeni yeni gelişme gösterdiği 20. yüzyılın ilk yarısı, birçok alanda olduğu gibi müzik alanında da ortaya konulan eserlerin günümüze gelmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Meşk yöntemi ile usta-çırak ilişkisi bazında öğretilen birçok eser, ne yazık ki günümüze ulaşamamış ve tarihin gizemli yolculuğunda kaybolmuşlardır. Bu süreç içerisinde, nota konusunda birçok çalışmaya yer vermiş ve bu konuda önemli adımlar atmış olan Hüseyin Sadettin Arel’in kendi notalarını yazması, bu dönem içerisinde elde edebildiğimiz dini musiki alanındaki en yüksek sayıya ulaşmamızı sağlamıştır. Toplamda 458 esere sahip bestecinin 135 dini musiki eserine ulaşılmıştır. 49 dini musiki türünde eserle ikinci olarak Lütfi Filiz ile karşılaşmıştır. 100’e yakın eserinin yanı sıra 30 dini musiki eseri ile Bekir Sıtkı Sezgin, en çok eser besteleyen üçüncü besteci olmuştur.

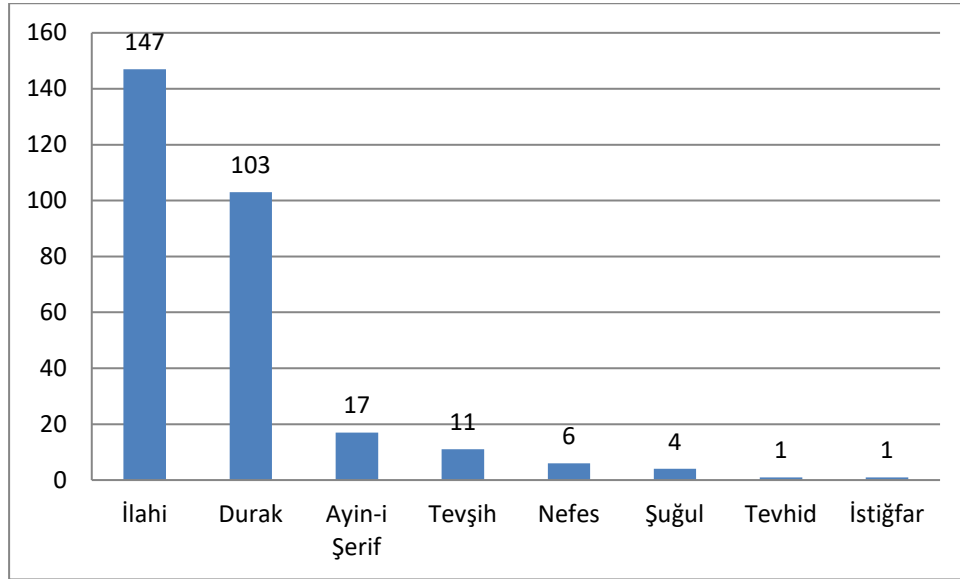
Tablo 1. Dini Musiki Alanında En Çok Eser Besteleyen İzmir’li Bestekarlar

20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Kullanılan Başlıca Dini Musiki Türleri

Devlet Korosu nota arşivine kayıtlı 289 eser içerisinde kullanılan başlıca dini musiki türleri arasında İlahi türü 147 eserle en çok kullanılan türdür. Durak Evferi usulü ile bestelenen Durak türünde ise 103 eser bestelenmiştir. 4 selamdan oluşan Ayin-i Şerif türünde bu döneme ait 17 eser mevcuttur. Tevşih türünde 11, Nefes türünde 6, Şuğul türünde 4 eser bestelenen bu dönemde, İstiğfar ve Tevhid türlerinde birer eser bestelenmiştir.

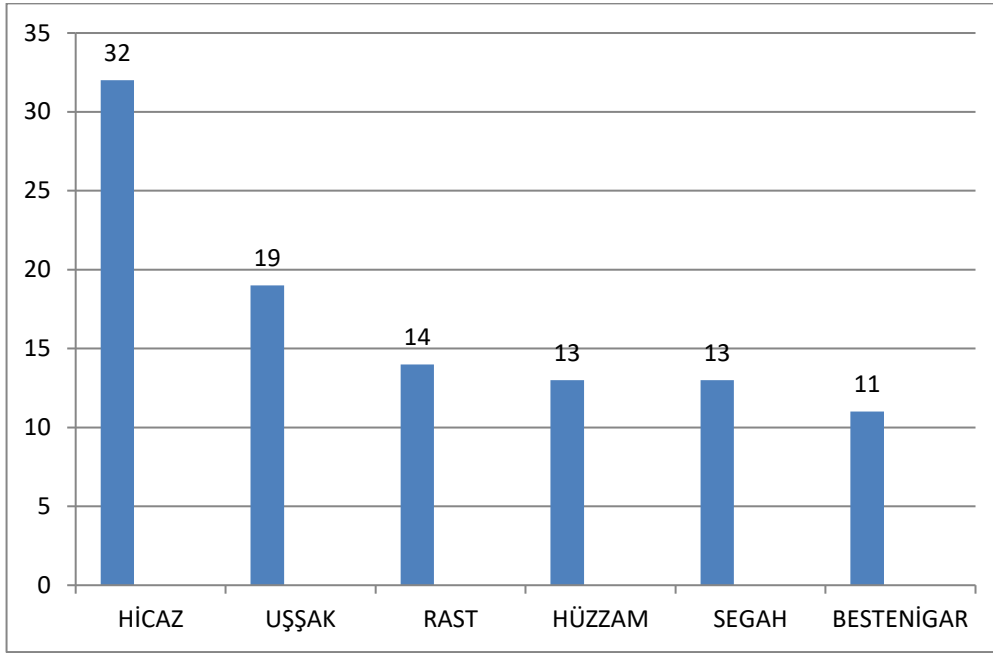
Tablo 2. 20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’deki Bestekarların Dini Musiki Alanında Kullandıkları Başlıca Türler

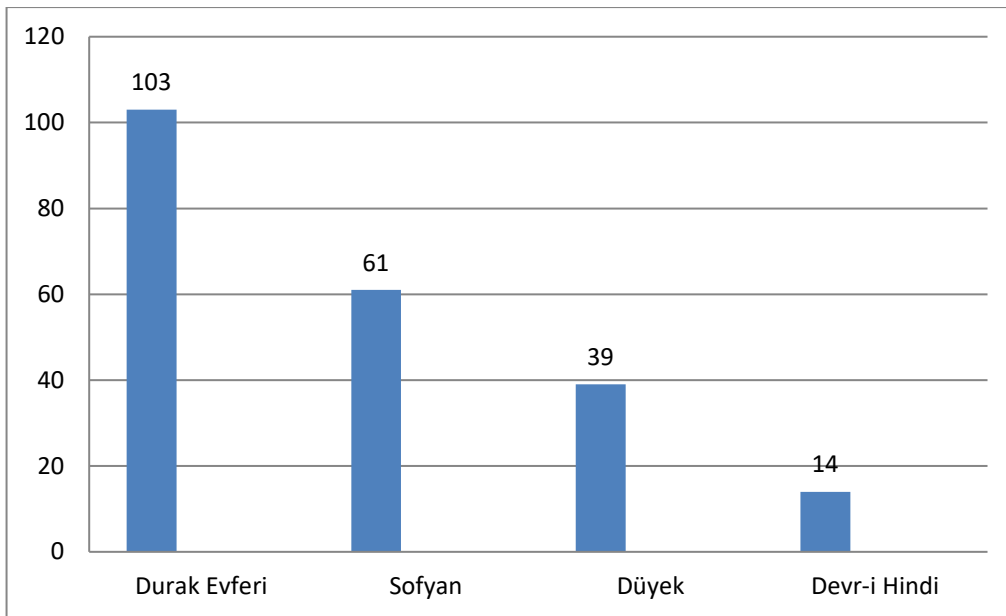
20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’deki Bestekarların Dini Musiki Alanında Besteledikleri Eserlerin Makam Ve Usul Özellikleri

Tür gözetmeksizin 289 eser içerisinde toplam 72 makam kullanıldığı göze çarpmaktadır. Neredeyse her makamdan örneklerin bulunduğu eserler içerisinde en çok kullanılan makam 32 eserle Hicaz makamıdır. Ardından 19 eserde Uşşak, 14 eserde Rast, 13 eserde Hüzzam ve Segâh, 11 eserde Bestenigar makamları kullanılmıştır. Lalegül, Rahatfeza, Rahat-ül Ervah, Reng-i Dil, Revaknüma, Şivenüma vb. az kullanılan makamların da birer eser ile dini musiki türünde bestelenmiş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3. 20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'deki Bestekarların Dini Musiki Alanında Kullandıkları Başlıca Makamlar

Araştırmanın neticesinde elde edilen eserlerde tercih edilen usuller şu şekilde sıralanabilir: Durak türünün türü belirleyen baş özelliği, kullanılan usulün Durak Evferi olma zorunluluğu olduğu için, 103 adet Durak Evferi usulü kullanılmıştır. 4 zamanlı bir usul olan Sofyan usulü 61 eserde tercih edilmiş, 8 zamanlı Düyek usulü de 39 eserde kullanılmıştır. Devr-i Hindi usulündeki eser sayısı 14, Müsemmen usulündeki eser sayısı ise 9'dur. Yürük Semai ve Nim Sofyan usullerinde 8'er eser bestelenirken Evsat usulünde 7 esere yer verilmiştir. Raksan, Fahte, Devr-i Revan, Tek Vuruş, Aksak Semai, Aksak ve Devr-i Kebir gibi usuller de bu dönem içerisinde bestelenmiş dini musiki türündeki eserlerde kullanılan diğer usullerdir.

Tablo 4. 20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'deki Bestekarların Dini Musiki Alanında Kullandıkları Başlıca Usuller

20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Dini Musikiye Yön Veren Kurumlar

Dini musikinın yaşatılmasında Mevlevihanelerin büyük bir önemi vardır. İzmir Mevlevihanesi bu konuda birçok öğrenci yetiştiren kurumların başında gelmektedir. 1850 yılında kurulan ve 1925 yılında çıkarılan karar ile kapatılan kurumda birçok şair ve müzisyen yer almıştır. Şeyh Nureddin Efendi ve Udi Cemal Efendi, bu kurumda birçok kişiye musiki alanında dersler vermişlerdir. Rakım Elkutlu da kurumun öğretmenleri arasında yer almaktadır. Ahmed Yardım, Alim Efendi, İsmail Baha Sürelsan, Neyzen Hilmi Dede, Neyzen Tevfik, Selanikli Ahmed Efendi ve Suphi Ezgi, bu kuruma devam eden ve dini musiki alanında eserler besteleyen başlıca bestekarlardır.

Bu hususta birkaç nokta dikkatimizi çekmiştir. Örneğin birçok kişiye ud dersi veren, mevlevihanenin müdavimlerinden birisi olan Selanikli Ahmed Efendi’nin, 290 eser bestelemesine karşın sadece 2 İlahi ve 1 Tevşih bestelemiş olması, dedesi bir Mevlevi tarikatı üyesi olan ve 5 yaşında ilahicibaşı olan Suphi Ezgi’nin 52 eser bestelemesine karşın sadece 1 Durak bestelemiş olması dikkat çekicidir.

İzmir kentinin dini musiki hayatına ışık tutan bu kurumda eğitim almalarına rağmen, birçok beste çalışması olan ve hiç dini eser bestelememiş bestekarlar da vardır. Örneğin birçok kişiye ney ve ud hocalığı yapan, mevlevihanenin başöğretmenlerinden biri olan Cemal Efendi’nin hiç dini eserine rastlanmamıştır. Aynı şekilde 13 yaşında mevlevihanede Na’t okumuş, ayinlerde Ney ile taksim yapmış ve 30 şarkı-10 saz eseri bestelemiş Giriftzen Asım Bey’in hiç dini eseri bulunmamaktadır. Mevlevihanede eğitim gören ve semazen olarak görev yapan Rıfat Ayaydın da, 14 şarkı bestelemesine rağmen dini musiki türünde bir eser bestelememiştir. Zekai Dede’den ders alan, mevlevihaneye sıklıkla giden, Rakım Elkutlu ve Udi Cemal Efendi’nin talebelerinden olan ve İzmir’de 17 yıl doktorluk yapan Dr. Şükrü Şenozan da, 13 şarkı ve 1 marş bestelemesine karşın hiç dini musiki alanında beste yapmamıştır. Bu durum, bestecilerin mevlevihaneye gitmelerine rağmen bu alanda ilgilerinin olmamasına ya da bestelediği eserlerin günümüze ulaşmamasına bağlı olabilir.

İzmir kentinde musiki alanında hayata yön veren diğer kurumların başında dernek ve cemiyetler bulunmaktadır. İzmir Musiki Cemiyeti bunların en önemlilerindedir. 1923 yılında Sanayi ve Mesai Müdürü olarak İzmir’e atanan Recep Hayri Yenigün, Rakım Elkutlu ile tanıştıktan sonra bu kurumda görev almıştır. 52 şarkısı bulunan Yenigün’ün dini musiki alanında bir eserine rastlanmamıştır. Birçok şarkı, operet ve saz eseri besteleyen ve hiç dini musiki eseri bulunmayan Ahmed Aksoy da bu kurumun öğretmenlerindedir. Şükrü Tunar, ilk musiki bilgilerini bu dernekte öğrenmiştir.

1946 yılında Rakım Elkutlu’nun başkanlığını yaptığı İzmir Türk Musikisi Derneği de İzmir’in kültürel alanda gelişmesine katkı sağlayan bir diğer kurumdur. 116 eseri arasında 8 ilahi, 3 Tevşih ve 1 Ayin besteleyen Elkutlu, bu kurumda birçok öğrenci yetiştirmiştir. 120 eserinin içerisinde 3 İlahisi de bulunan Arif Sami Tokar de İzmir’e tayin olduğu zamanlarda derneğin başkanlığına getirilmiştir. Dini ve din dışı birçok alanda öğrenciler yetiştirmiştir.

Udi Cemal Efendi’den ney dersleri alan Ahmed Yardım, İzmir Eşrefpaşa’da bir dernek kurarak, İzmir musiki hayatına katkıda bulunmuştur. TRT İzmir Radyosu’nda ney sanatçılığı yapan ve 2 Şarkı ile 2 İlahi besteleyen Yardım, bu süreç içerisinde birçok öğrenci yetiştirmiştir.

İzmir'e yerleştiği 1925 yılından İstanbul'a tekrar geri döndüğü 1933 yılına kadar İzmir'de 3 musiki okulu açan Mildan Niyazi Ayomak, 40 Şarkı ve 8 Saz Eseri bestelemesine rağmen hiç dini musiki alanında beste yapmamıştır. Birçok öğrenciye musiki alanında hizmet etmiştir. Makam ve perde isimlerini kendi çapında değiştirmeye çalışmış, Türk musikisi ses sistemi için olumsuz birçok görüşleri sürmüştür. Musikimiz hakkında kötü yazılarından dolayı hiç öğrencisi kalmayan Ayomak, okullarını kapatmak zorunda kalmıştır.

Matbaanın gelişmesi ile başlayan ve birçok uzak yere haber iletilmesini sağlayan yazılı basım, kültürün ilerletilmesi aşamasında da büyük rol oynamıştır. 280 eser besteleyen ve dini musiki alanında 3 eser veren Selanikli Udi Ahmed Efendi, 1922 yılının Ocak ayından başlamak suretiyle "Dilhayat Nota Mecmuası" adı altında bir dergi çıkartmaya başlamıştır. 15 günde bir yayınlanan bu "Fasıl Dergisi", İzmir'de basılmış ilk ve tek fasıl dergisidir. İzmir kendine birçok sanat etkinliği katan, 158 şarkısının yanı sıra ilahi de besteleyen Avni Anıl da "Musiki ve Nota" adı altında bir dergi yayımlayarak, kültürümüzün ilerlemesi ve gelecek kuşaklara aktarılması için çalışmalarda bulunmuştur.

63 şarkı besteleyen ve hiç dini musiki eseri bulunmayan Rüştü Şardağ, çeşitli dergilerde sanat ve edebiyat alanında birçok yazı paylaşmıştır. 52 şarkısı ve 1 saz eseri bulunan Recep Hayri Yenigün de, "Yeni Asır", "Dünya Gazetesi", "Musiki Mecmuası", "Türk Musikisi Dergisi" gibi yazılı basında, musikimiz adına birçok yazı yazarak, kültürümüzün gelecek kuşaklara ilerletilmesi aşamasında katkı sağlamıştır.

20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Dini Musikinın Aktarımı

Türk Dil Kurumu sözlüğünde "Yazı veya müzikte alışmak ve öğrenmek için yapılan çalışma, el alıştırması" (tdk.gov.tr, 19.05.2020) olarak aktarılan meşk, notanın olmadığı zamanlarda tekrar ve hafıza esasına dayanarak Usta-Çırak ilişkisi ile yüzlerce eser ve üslubun gelecek nesillere taşınmasını sağlayan bir sistemdir. Üslup, eserin icrası esnasında ustadan duyulduğu gibi icra edilerek, bestecinin duygularını bir nevi taklit etme yöntemi ile elde edilen bir duygudur. Dönemimizi kapsayan zaman içinde elde edilen 48 bestecimizin bir kısmı, meşk sistemini kullanarak birçok öğrenci yetiştirmiştir. 100'e yakın eser besteleyen Ahmed Mithat Efendi, babası gibi kendi evinde de musiki toplantıları düzenlemiştir. Eniştesi tarafından büyütülen Lemi Atlı da, 15 günde bir evinde Küme Faslı düzenleyerek musikimizin öğrencileri arasına girmiştir. 20. yüzyılın ilk yarısında birçok öğrenci yetiştiren Selanikli Udi Ahmed Efendi, 10 yıl süre ile evinde özel dersler vermiştir. Araştırmamızın neticesinde Udi Cemal Efendi'nin de evlere ders vermeye gittiğini öğrenmekteyiz. İsmail Baha Sürelsan İzmir'de yaşadığı süre boyunca ve Ankara'ya taşınca da her cumartesi akşamı evinde musiki toplantıları düzenlemiştir. Birçok müzisyene örnek olan ve bu anlamda iyi bir öğretici olan Hüseyin Sadettin Arel de iki haftada bir evinde akademik musiki toplantıları düzenleyerek, musikimize merakı olan kişilere kültürümüzü öğretmiş ve kültürün devamlılığını sağlamıştır.

Elde edilen 46 besteci arasında, çeşitli okullarda öğretmenlik yapan bestekarlar da vardır. İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda öğretmenlik yapan, 68 şarkı besteleyen Sadi Işılay, 1922-1926 yılları arasında İzmir'de çeşitli okullarda musiki öğretmenliği yapmıştır. Aynı şekilde Udi Neyzen Cemal Efendi de İzmir Ravza-i İrfan Kız Okulu'nda ve Manisa Kız Lisesi'nde öğretmenlik yaparak, musikimizin genç kuşaklara öğretilmesi açısından yardımcı olmuşlardır.

SONUÇ

20. yüzyılın ilk yarısında İzmir’de kısa ya da uzun süre etki bırakmış bestecilerin dini musiki alanındaki bestelerini ortaya koymak amacı ile yazılan bu çalışma sonucunda 46 besteciye ulaşılmıştır. Devlet Korusu nota arşivi baz alınarak yapılan çalışmada 289 dini musiki türünde eser ortaya çıkarılmıştır. En çok kullanılan tür 147 adet tespit edilen İlahi türüdür. 289 eser içerisinde en çok Hicaz makamı kullanılmıştır. Bu dönemde en çok dini musiki türünde eser besteleyen bestekar 135 eserle Hüseyin Sadettin Arel’dir.

Araştırma sırasında dikkati çeken bazı hususlar da olmuştur. 46 besteci arasında, Mevlevihanede eğitim görmeleri ve hatta Mevlevihanelerde eğitmen olmalarına rağmen hiç dini eser bestelememiş, günümüzde sadece 1-2 la-dini eseri ulaştırmış bestecilerle karşılaşmıştır. Bunun yanı sıra, mevlevihanede yetişmelerine rağmen, günümüze 200’ün üstünde la-dini eseri ulaşan bestecilerle de vardır. Bu durum, bestecilerin mevlevihaneye gitmelerine rağmen bu alanda ilgilerinin olmamasına ya da meşk yöntemi ile öğretilen dini eserlerin günümüze ulaşamadığını düşündürmektedir.

İzmir örneğinde 1900-1950 yılları arasına ait bilgilerin, bestecilerin ve elde edilen dini musiki eserlerinin ortaya konduğu bu çalışma, 20 yüzyılın ilk yarısına ışık tutması açısından gelecek dönemlerde yapılacak çalışmalar için kaynak niteliğindedir. Taranan kaynakların yazarları tarafından bazı bestecilerin dini eserlerinin olduğu yazmasına karşın, günümüzde bu eserlerin notalarına ulaşamamış olunması, ileriki dönemlerde yapılacak çalışmalar için bir araştırma önerisidir.

Kaynakça/References

- Ateş, E. (2015). *Türk Din Musikisi*, Y.y.y: Rağbet Yay.
- Akdoğan, B. (2003). *Türk Din Musikisinin Anadolu'da Doğulu ve Tarihi Seyri Hakkında Bazı Mülahazalar*. Ankara: AÜİFD.
- Baykara, T. (2001). *İzmir Şehri ve Tarihi*. İzmir: Akademi Kitabevi.
- Ergun, S. N. (1943). *Türk Musikisi Antolojisi*. Cilt II. İstanbul: Rıza Koşkun Matbaası.
- Demirci, M. (2013). *İzmir Mevlevihanesinin Yeri*. Yeni Asır Gazetesi. Erişim Tarihi: (22.03.2018) <https://www.yeniasir.com.tr/yazarlar/mehmet.demirci/2013/12/16/izmir-mevlevihanesinin-yeri>
- Hayat Tarih Mecmuası*. Yıl:4, Cilt: 2, Sayı: 7, İstanbul, 1 Ağustos 1968
- Huyugüzel, Ö. F. (2000). *İzmir Fikir ve Sanat Adamları*. Ankara: T.C. Kültür Yayınları.
- İnal, İ. M. K. (1958). *Hoş Sada Son Asır Türk Musikişinastları*. İstanbul: Maarif Basımevi.
- Kaplan, Z. (1991). *Dini Musikisi Dersleri*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Martal, A. (1993). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:3, Sayı:3. İzmir: DEÜAİİTE.
- Meşk* (t.y.). Erişim Tarihi: 19.05.2020. <http://tdk.gov.tr/?s=me%C5%9Fk>
- Okurer, M. (1970). *İzmir Kuruluştan Kurtuluşa*. İzmir: Ticaret Matbaacılık.
- Özalp, N. (2000). *Türk Musikisi Tarihi*. Cilt II. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Özcan, N. (t.y.) *Musiki*. Erişim Tarihi 03.06.2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musiki#1>
- Öztuna, Y. (1969). *Türk Musikisi Ansiklopedisi*. Cilt I. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Rona, M. (1960). *50 Yıllık Türk Musikisi*. İstanbul: Türkiye Basımevi.
- Rona, M. (1970). *20. Yüzyıl Türk Musikisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.